

Bokmål og nynorsk sammen i tospråklige ordbøker

1. Innledning

Språksituasjonen i Norge er et emne som kompliserer livet til alle som har noe med norsk å gjøre, fra de norske skoleelevene til utlendinger som arbeider med norsk språk. Emnet er knyttet til politikk, og i historien har det flere ganger vekket sterke følelser hos allmennheten. Samnorsken er en idé som ikke lenger har offentlig støtte. Bokmål og nynorsk er to uavhengige språknormer som ikke skal blandes sammen. Utlendinger har derimot andre problemer, uansett om de oversetter eller prøver å lære seg norsk. Det er ikke nok å kunne enten bokmål eller nynorsk, og det er ofte dessverre heller ikke nok å kunne begge deler. I bøker og aviser brukes både radikale og konservative former for begge målformene. I skjønnlitteraturen finnes det ofte elementer fra dialektene eller dialektale uttrykk. Begge språknormene utvikles og blir påvirket av dialektene. Man blir konfrontert med dem særlig når man får snakke med nordmenn selv. Dialektene har høy status, og praktisk talt alle snakker en eller annen dialekt. Men også i skriftspråket blandes det ofte normalene. Ord, uttrykk og hele setninger fra en varietet kan dukke opp midt i en tekst skrevet i en annen varietet, og de spiller sin egen stillistiske rolle der. Men det er vanskelig å forstå hvilken rolle de spiller hvis man ikke har vokst opp med denne språksituasjonen, og stilforklaringer står verken i ordbøkene eller andre språkhåndbøker. For utlendinger som arbeider intensivt med norsk oppleves ikke norsk som bare to språknormer og i det meste heller ikke noen politiske spørsmål, men for dem finnes det et kontinuum av ordformer, rettskrivningsvarianter og grammatiske regler som kan spille forskjellige roller for forskjellige slags nordmenn og danne forskjellige kombinasjoner etter geografisk og sosial tilhørighet, eller stil og hensikt. Man trenger å forstå alle (uansett om de kommer fra Oslo, Haugesund eller Sunnmøre) og alt (fra Aftenposten til Garborgs *Haugtussa*) og til og med være i stand til å merke både store og små nyanser i språket. De viktigste hjelpemidlene for en utlending er en god grammatikk og gode ordbøker. Men hvor mye kan disse egentlig si en utlending?

De fleste ordbøkene i Norge er skrevet for nordmenn. De regner med at mange ting er helt naturlige, selvfølgelig og klare for brukeren – en som har vokst opp i det norske samfunnet. De regner med at brukeren kjenner nyansene og allerede kan bruke ord på riktige måter. Hovedmålet er å hjelpe brukeren til å finne korrekte uttrykk (former) og korrekte regler (rettskriving, osv.) i den norske språkjungelen. Normative ordbøker er det som kreves. Deskriptive ordbøker blir til noe som ikke hjelper i den forvirrende situasjonen, men som vil gjøre situasjonen enda mer uoversiktlig, tror man kanskje. Det er nesten som å bryte et tabu, når man prøver å se på språkvarieteter i Norge i sin helhet, uten å ta klart utgangspunkt enten i bokmål eller i nynorsk. Det er heller ikke vanlig å sammenligne begge skriftspråksvarianter på en eller annen måte. Dessuten er det mye vanskeligere (om ikke umulig i det hele tatt) å prøve å beskrive det som folk virkelig sier og skriver, for ikke å snakke om det som man føler.

Mangelen gjelder dessverre både enspråklige og tospråklige ordbøker. En utlending kan derfor for det meste bare bruke uavhengige enspråklige ordbøker for bokmål og for nynorsk som er større og mer detaljerte, og han trenger likevel å ha en mindre eller større kunnskap om praktisk bruk, dialektene og stilnivåene. Men mange opplysninger finner man heller ikke i de enspråklige ordbøkene.

For utlendinger ville det ofte være mest praktisk å ha en stor ordbok som beskriver ordforrådet til hele det norske språket med begge språknormene og det viktigste (i beste fall alt) fra

dialektene, uansett hvor mye politisk ukorrekt det kan være for nordmenn. Til å avkode en norsk tekst med alle nyansene trenger man ofte en rik referanse om alle mulige ord og uttrykk som man kan komme over i de norske tekstene. Det ville også være nyttig å ha klare opplysninger om forskjeller og paralleller mellom de enkelte variantene. Jeg har prøvd å undersøke mulighetene for slike universelle tospråklige ordbøker, metoden som man bruker for beskrivelsen, og dermed også forskjellene mellom nynorsk og bokmål på leksikalsk nivå som vises i ordbøkene.

2. Tospråklige ordbøker i Norge

En kort kikk på hyllene i norske bokhandler viser at tospråklige ordbøker i Norge som oftest er skrevet for nordmenn, som jeg allerede har nevnt. De ligner mer på ordlister og inneholder knapt noen opplysninger om norske ord og uttrykk. De fleste er begrenset til bokmål (i noen tilfeller til nynorsk). Man regner med at nordmenn som bruker nynorsk, selv kan overføre ord, uttrykk og eksempler mellom bokmål og nynorsk.

Selv om bokmål og nynorsk har 80% av ordforrådet felles (GUNDERSEN 1991), finnes det bare noen få som har prøvd å lage en ordbok med både bokmål og nynorsk som oppslagsord på samme side. Den første var Einar Haugen i 1960-årene med Norsk-engelsk ordbok (HAUGEN 1996 er den 4. utgaven). Det var han som inspirerte Tom Hustad til å gi ut en lignende Norsk-tysk ordbok i 1984 (HUSTAD 1984)¹ og Dag Gundersen til å skrive en enspråklig norsk ordbok i 1966. De tospråklige ordbøkene av Haugen og Hustad er sannsynligvis også de eneste norske ordbøkene som er beregnet for utlendinger i dag.² De inneholder nødvendige opplysninger om grammatikk, syntaks, stilistikk og pragmatikk, idiomatikk, osv.

Disse ordbøkene har aldri vært offisielt anerkjent. Man kritiserte at «systemet er altfor komplisert» og ordbøkene «undervurderer strukturelle forskjeller» mellom begge målformer (GUNDERSEN 1991). Om systemet virkelig er så komplisert, er tvilsomt. Det ser kanskje ut til å være komplisert for unge norske skoleelever. Men det som virkelig er komplisert, er språksituasjonen og språkpolitikken i Norge. En komplisert situasjon kan ikke beskrives på en ukomplisert måte. I forhold til situasjonen synes disse ordbøkene å være ganske klare og elegante, særlig når man bruker dem slik som de skal brukes (dvs. til å finne norske ord og uttrykk og til å dekode deres betydning for brukere som snakker engelsk eller tysk eller til å få opplysninger om deres bruk). Det er også tvilsomt å snakke om strukturelle forskjeller i sammenheng med en ordbok. Selv om Dag Gundersen skrev sin ordbok i 60-årene da protestene mot samnorsken og mot tendensen til å «fornorske» bokmål langsomt nådde sitt høydepunkt, hadde man ikke problemer med å selge den. Også de tospråklige ordbøkene har funnet sine brukere, og i dag blir de vanligvis anbefalt til utlendinger som lærer seg norsk.

Jeg skal nå prøve å vise hvordan de tospråklige ordbøkene beskriver sammenhenger og forskjeller mellom ord og deres bruk i nynorsk og bokmål, og hva slags problemer kan oppstå i disse beskrivelsene.

2.1. Norsk-engelsk ordbok av Einar Haugen

I forordet til ordboken av Einar Haugen finner man en rik oversikt over norsk språkhistorie, bruksanvisning, oversikt over grammatikk (for både bokmål og nynorsk!), opplysninger om uttalen (i forskjellige deler i Norge!) og en referansbibliografi. Her kan man allerede merke at ordboken har vært utarbeidet med stor omsorg og anstrengelse. Ifølge denne innledningen er alle opplysningene i

1 I de siste utgavene (2. og 3. utg. fra 1995 og 1999) av Hustads ordbok forsvant dessverre hele ordforrådet som tilhørte nynorsk.

2 Einar Haugen skriver i forordet at det var først og fremst de amerikanske studentene hans som han opprinnelig ville skrive ordboken sin for.

ordboken markert etter den målformen som de hører til:

- 1) alle opplysningene som gjelder begge målformer blir uten markering
- 2) opplysningene som bare gjelder bokmål blir markert med ⁺-tegnet
- 3) opplysningene som bare gjelder nynorsk blir markert med ^{*}-tegnet
- 4) opplysningene uten markering gjelder begge målformer, men det betyr ikke at de brukes like ofte i begge to
- 5) opplysninger som får ^o-tegnet er dialektale, dvs. de aksepteres ikke i noen av de to målformene; i glosene markeres dialektal bruk med forkortelsen *dial.*
- 6) ⁺/^{*}-tegnene innebærer ikke at uttrykket har offisiell status (hovedform eller jamstilt form)
- 7) i glosene er det ikke gjort systematisk forskjell på de to målformene

Med en «opplysning» menes først og fremst form og grammatiske opplysninger. Markørene kan imidlertid klassifisere også andre opplysninger som jeg skal vise senere. Det står i forordet at det i praksis neppe er mulig å klassifisere alle opplysninger entydig etter tilhørighet til bokmål eller nynorsk. De offisielle kildene inneholder ofte opplysninger som er i strid med språkbruk i dag eller med språkbruk i litteraturen, til og med hos berømte forfattere. I Norge, hvor språknormene forandres så ofte, men likevel aldri kan følge den realiserte språkbruken, er det ikke noe å undre seg over. Derfor var det ikke mulig å bestemme noen faste regler om bruk av mange ord. Etter det som fortelles i forordet, gav man stort sett opp forsøket på å klassifisere bruken av idiommer og gloser på grunn av mangel på opplysninger om litterær bruk i nynorsken.

Ordboken unngår også opplysninger som gjelder bare språksystemet, og som ville ta altfor mye plass i en ordbok. For eksempel brukes endelsen *-e* i alle infinitivsformer, fordi den er akseptert i begge målformene. Alle adjektiver som brukes i begge mål, er skrevet ut bare med endelsene *-et(e)/-ig/-lig* som er vanlige i bokmål, men ikke med endelsene *-ut/-ug/-leg* som også brukes parallelt i nynorsk. Forskjeller og forhold som ikke er regelmessige, beskrives eksplisitt i ordboken (for eksempel ***ar`v/taker** *-en, pl -e (=*-ar)* betyr at formen *arvtaker* i bokmål er ekvivalent til formen *arvtakar* i nynorsk).

2.2. Norsk-tysk ordbok av Tom Hustad

Forordet i denne ordboken forteller ikke så mye om problematikken med bokmål og nynorsk. Det er viktig å nevne at ordboken opprinnelig ble skrevet som en norsk-tysk ekvivalent til Einar Haugens Norsk-engelsk ordbok. Senere ble omfanget vesentlig utvidet til omtrent 85.000 oppslagsord (ca. 2/3 ble overtatt fra Haugens verk). Systemet blir imidlertid det samme, bortsett fra at nynorsk-markøren blir forandret til et lite kvadrat.³ Stjernen brukes i denne ordboken til å markere tyske ord med uregelmessig bøyning – den står vanligvis etter forkortelsen for kjønn hos substantiver med omlyd i flertall eller hos adjektiver med omlyd i gradbøyningen. Tegnet ^o blir brukt også ved tyske opplysninger til å markere dialektale eller regionale uttrykk, men også uttrykk som tilhører allmennt hverdagspråk (Umgangssprache) og som ikke skal brukes offisielt.

2.3. Beskrivelsen i ordbøkene av E. Haugen og T. Hustad

2.3.1. Form- og rettskrivningsvarianter

Selv om forskjellige rettskrivningsvarianter kan markeres og beskrives som uavhengige oppslagsord med en henvisning til hverandre, finnes det også mindre forskjeller som kan beskrives mer økonomisk. Haugen unngår å nenne alle regelmessige varianter med parallelle suffikser. Noen ganger kan forskjellen bli uregelmessig som f.eks. i ordet **boksta`velig A – (= *bokstavleg)** literal,

³ I dette arbeidet bruker jeg asterisk også i sitatene og utdragene fra ordboken av Tom Hustad for å unngå forvirring. I tabellene blir også andre typografiske forskjeller tilpasset (bruk av kursiv, osv.), men ikke i direkte sitater i teksten. Kvadrat-tegnet blir ikke brukt i det hele tatt i dette arbeidet.

to the letter. Brukeren vil sannsynligvis tenke at man har glemt bokmålsmarkøren foran oppslagsordet. Tom Hustad påstår imidlertid eksplisitt at man kan bruke begge skrivemåter (*bokstaveleg* og *bokstavleg*) i nynorsk: ***boksta'velig Adj. – (*-v(e)leg)** buchstäblich, wortwörtlich. Det er mye klarere for en bruker. Man kommer neppe til å tolke den manglende markøren foran oppslagsordet i Haugens ordbok på denne måten, selv om man forstår at å bruke suffikset *-leg* (istedenfor *-lig*) er en selvfølge som Haugen aldri nener eksplisitt (med unntakk forordet).

Noen beskrivelser kommer til å stille enda større krav til brukerens evner, hvis han prøver å bruke ordboken til et annet mål enn bare tekstavkoding. For eksempel formen **a'v/talt pp of +-tale²**, ***-telje** er partisippet til verbet *avtale* i bokmål, men det er partisippet til verbet *avtelje* i nynorsk. Disse verbene har imidlertid helt forskjellig betydning! Dette oppdager man først når man sammenligner de to ordboksartiklene. De lignende formene er for brukeren forvirrende. I virkeligheten dreier det seg faktisk om to forskjellige verbstammer: *tale* er et verb som brukes både i bokmål og nynorsk, mens *telje* er en form som er spesifikk for nynorsk og som samsvarer (for det meste) til formen *telle* i bokmål. I tillegg til det oppdager man altså at verbet *avtale* ikke er begrenset bare til bokmål. Det ville bety at formen *avtalt* er tvetydig (homonym) i nynorsk. Men det er den heldigvis ikke, fordi i nynorsk er bøyningen forskjellig og partisippet til *avtale* heter her *avtala*. Formen *avtalt* tilhører altså i nynorsk entydig til verbet *avtelje*. Markøren + foran opplysningen (henvisningen) ⁺*-tale²* er altså helt korrekt. En inndeling i to homonyme former (to oppslagsord) ville imidlertid virke mye klarere for en bruker som regner vanligvis med en felles betydning under et felles lemma. Tom Hustad prøver (sannsynligvis) i dette tilfellet å unngå mulige forvirringer med å sløyfe hele opplysningen om forhold til bokmålsformen *avtale*. Her forbindes formen *avtalt* bare med verbet *avtelje* og får en entydig nynorsk-markering: ***a'v/talt Part. Perf. v. /telje: abraten (ie-a)**. Det er også en ganske rimelig løsning, hvis man tar hensyn til at *avtalt* som partisipp av *avtale* er en regelmessig bøyingsform som vanligvis ikke nennes i ordbøkene.

En veldig praktisk inndeling i to homonyme former brukes for formen *knekke* som tilhører to syntaktisk forskjellige verb i bokmål. Det første er intransitivt og bøyes sterkt. Det andre er transitivt og bøyes svakt. I nynorsk har bare det første verbet formen *knekke*, mens det andre heter *knekkje*.⁴ Den første formen har ingen markering: **knek`ke¹ V knakk, *knekt/*knokke/*-i ...** Den andre får en markering: ***knek`ke² V –a/ +-et/knekte (= *-je) ...** Formen *knekkje* får selvfølgelig sin egen artikkel, men bare som henvisning til *knekke*². I Hustads ordbok står stort sett like opplysninger med mindre unntak: under *knekke*² nevnes ikke den forskjellige nynorske formen, og under formen **knekkje* finner man også en ekvivalent – resten av ekvivalentene finnes under hovedlemmet *knekke*². Det er ikke sikkert om slike grove opplysninger (for de utålmodige brukere) mer hjelper eller skader.

Selv om man prøver å spare plass i de siste tilfellene, nener man mange lignende varianter i noen andre tilfeller. Det gjelder for eksempel **kryd`der –eret/-ret (= *krydd, *krydde¹, *krydderi)** eller ***mys`smør –et (= °mysmer, °mysmør, *myse/)** – alle varianter står også som oppslagsord (med en henvisning til «hovedformen») i Haugens ordbok. Tom Hustad beskriver formene på en lignende måte. Han skriver igjen ekvivalenten hos alle formene. Det skader ikke her, fordi det finnes bare én ekvivalent.⁵ Den bestemte formen til *krydder* beskrives her som *kryd(de)ret*. Det er kanskje klarere enn de to varianter av bestemte «endelser» som står i Haugens ordbok uten noen opplysning hva som egentlig skjer med stammen.⁶ Selv om henvisning til formen *mysesmør* er markert for nynorsk, er det selvstendige oppslagsordet ikke markert i det hele tatt. Det er ikke klart om det bare er en ukonsekvens eller hensikt. Nynorskordboka og Bokmålsordboka hjelper ikke: i begge to (!) står bare formen *mysesmør*! I de tospråklige ordbøkene finnes det også to andre

4 Bokmålsformen *knekke* kan etter Nynorskordboka brukes i denne betydningen også i nynorsk, men bare som sideform (klammeform).

5 Men det virker likevel litt rart når alle formene står i rekken etter hverandre.

6 For en bruker med mindre språkkunnskap i norsk kan det bli uklart om det altså skal hete *kryd(de)ret* eller kanskje *krydder(e)ret*. Man kunne tidligere merke at Haugen gjør hva som helst med «endelsene»!

dialektale varianter. Det er et spørsmål om det har mening å ha tatt dem inn i disse ordbøkene.

Oppsummering: Markeringen ordner de enkelte rettskrivningsvariantene til den målformen som de hører til, men den stiller nye krav til konsistensen i ordboken, og derfor finner man av og til feil i markeringen. I noen tilfeller kan en manglende markering også ha en betydning som ikke kommer til å bli klar for en bruker. En mer eksplisitt beskrivelse er nødvendig (den finnes delvis allerede hos Hustad). En konsekvent separasjon i flere homonyme former kan også hindre forvirring hos brukeren. Falske endelser og suffikser (eller andre forkortninger) kan være flertydige.

2.3.2. Morfologi

Morfologiske forskjeller tilhører først og fremst språkssystemet og beskrives i grammatikken. Noen opplysninger må likevel stå i ordbøker. Det er opplysninger som henger sammen med et bestemt ord (bøyningsklasse, osv.). Det er praktisk for en utlending som leter etter et ord å bli kjent med alle variantene av bøyningen, for å unngå usikkerhet om ordet ikke har flere homonyme former eller betydninger enn bare de som står i ordboken, hvis man plutselig finner ordet med en uventet bøyingsendelse. Opplysninger om ordformen **ek`orn** *-et/ +en* Eichhorn viser at ordet er et nøytrum, men i bokmål (og bare i bokmål) kan det også brukes i felleskjønn, uten at det får en annen betydning (eller uten at det blir et helt annet ord, et homonym).

Forskjellig omgang med fremmedord i bokmål og nynorsk krever mer kompliserte beskrivelser. Ordet **akva`rium** *-iet* Pl. **-/ +-ier* (best. Pl. *-ia/ +-iene*) Aquarium (etter Hustad) har en felles bestemt form *akvariet*. Flertall er imidlertid forskjellig: i nynorsk bruker man nullendelsen for alle nøytra, men i bokmål tilhører mange fremmedord til unntak som danner flertall med endelsen *-er*. Ordboken av Einar Haugen beskriver nullendelsen i flertallet som om det ville være en full endelse *-ium* (og dermed i strid med språkssystemet, men likevel klart for en menneskelig bruker), og den unngår de bestemte flertallsendelsene: **akva`rium** *-iet, pl +-ier/*-ium* aquarium. Beskrivelsen fra Hustads ordbok viser imidlertid at man kan bruke begge bestemte pluralformer (*akvaria* og *akvariene*) i bokmål, mens bare en i nynorsk (*akvaria*).

Sterke verb danner forskjellige bøyingsformer i bokmål og i nynorsk. Formene kan til og med ha flere varianter. Beskrivelsen til **bry`te** V *braut/ +brøt, +brutt/*brote/*-i* viser at verbet danner i bokmål formene (/med variantene) *bryte-brøt(/braut)-brutt* og i nynorsk formene *bryte-braut-brote(/broti)*. Det blir imidlertid ikke klar hvilke varianter som foretrekkes og i hvilke tilfeller (opplysninger om frekvensen o.a. mangler).

I artikkelen til **hjel`pe** Verb *+hjalp/*-te, +hjulpet/*-t* står det ikke eksplisitt at verbet bøyes sterkt i bokmål (*hjelpe-hjalp-hjulpet*) men svakt i nynorsk (*hjelpe-hjelpte-hjelpt*), men bøyingsformene er likevel klare. Brukeren får altså nødvendige opplysninger, men uten hensyn til lingvistiske kategorier.

Oppsummering: Markering av endelsene hjelper brukeren å finne (eller identifisere) de korrekte bøyingsformene og deres varianter. Pragmatiske opplysninger til de enkelte variantene mangler imidlertid. Verbet *å hjelpe* kan beskrives mer systematisk som to homonyme verbformer (et sterkt verb for bokmål og et svakt verb for nynorsk) – en av dem kan bli henvisning til den andre.

2.3.3. Semantikk

For å sammenligne semantiske forskjeller har jeg ved siden av de tospråklige ordbøkene også brukt enspråklige ordbøker: Bokmålsordboka (BOKMÅLSORDBOKA 1997) og Nynorskordboka (NYNORSKORDBOKA 1998). Selv om disse ordbøkene ikke er de mest omfangsrike, inneholder de de nyeste og vanligste opplysningene. Ordbøker blir ganske raskt uaktuelle i Norge. Opprinnelig ville jeg også bruke Oslo-korpuset av taggede norske tekster, men dessverre inneholder det ikke nok

eksempler (eller ikke nok gamle eksempler?) til å forklare uklarhetene i følgende tilfeller. Noen problemer kan imidlertid forklares ved hjelp av Norsk Ordbok eller dets seddelarkiv.

Verbet *å stople* er inndelt i fire grunnbetydninger – en av dem hører til bokmål og tre til nynorsk: **stople V -a/-et** *[1] stipple *[2] pile, stack *[3] fumble: **s- på orda** stumble on one's words *[4] (of sea) billow, roll. I Bokmålsordboka finner man ikke ordet i det hele tatt. Den store og omfangsrike *Riksmålsordboken* (RIKSMÅLSORDBOK 1957) bekrefter at ordet virkelig har betydning nr. 1 som begge tospråklige ordbøker påstår. Nynorskordboka inneholder ordet, men den beskriver bare den første av de neste tre betydningene. Den siste kan man kanskje sette i sammenheng med substantivet *stoplesjø* som også finnes i Nynorskordboka. Begge to siste betydningene kan også belegges med indirekte beskrivelser fra seddelarkivet til Norsk Ordbok. Det er et spørsmål om dette virkelig bare er ett ord eller to homonymer. Ingen av ordbøkene forteller noe om ordets opprinnelse.

Formen *akt* har flere forskjellige betydninger. Det er til og med en homografisk form. Men forskjellige ordboksforfattere deler og ordner de enkelte homonymene og deres betydninger på forskjellig måte. Nynorskordboka og Haugen beskriver to homonymer, Bokmålsordboka tre, og Hustad til og med fire. Det som er mest interessant for oss, er imidlertid forskjellene mellom nynorsk og bokmål. Markeringen brukes her bare én gang og bare i Haugens ordbok. Etter denne opplysningen kan man i bokmål også bruke ordet i betydningen *care (of cattle)*. Denne opplysningen henger sammen med en lignende opplysning (som står også i Hustads ordbok) hos verbet *å akte*. Disse ordene og deres bruk i det moderne språket kan man neppe analysere mer nøyaktig i dag. Det er bare Norsk Ordbok (NORSK ORDBOK I: 28-29) som kan bekrefte eksistensen til denne betydningsekstensjonen. Eksempelene viser i hvert fall at forskjellene mellom bokmål og nynorsk kanskje ikke bare gjelder grunnbetydninger, men også deres utvidelse. Markeringen klarer å løse til og med dette problemet. Ved siden av dette blir også en svakhet i ordbøkene tydelig: hos Einar Haugen er det ikke helt klart fra artikkelen **akte V -a/-et** [1] *heed, pay attention (på to); *take care of (cattle): a- seg (for) watch out (for)*. ... om forbindelsen *a- seg (for) / watch out (for)* også tilhører bare nynorsk eller begge mål. Brukeren kan ikke være sikker på om stjernen gjelder også dette eksemplet, eller om det allerede tilhører til et høyere nivå i artikkelens struktur. Det er ikke klart hvilken rolle spiller kolonet i forhold til nynorsk-markeringen (stjernen), om det er en grense som opphever gyldigheten til stjernen eller ikke. Det er en allmenn fare i den lineære mikrostrukturen i trykte ordbøker som ofte ikke har en klar hierarki.

Verbet *å lufte* brukes forskjellig i nynorsk og bokmål (men også i forskjellige dialekter). Den siste av betydningene blir offisielt begrenset bare til nynorsk. I bokmål brukes i denne betydningen verbet *å lukte* som også finnes i nynorsk med de samme betydningene som det har i bokmål. Nynorsk kan altså i denne betydningen bruke begge former, mens bokmål bruker bare formen *lukte*. Det ville altså være nyttig å ha en henvisning til formen *lukte* under den siste betydningen (dvs.: „(=+lukte)“) i ordbøkene.

En lignende situasjon finner man under oppslagsordet *heim*. Den skal i begge tospråklige ordbøker på en måte (mer hos Haugen, delvis hos Hustad) forene beskrivelse til både *heim* og *hjem* i en felles ordboksartikkel – formene behandles bare som rettskrivingsvarianter (Hustad har også en selvstendig artikkel under formen *hjem*, men den inneholder bare en rekke forskjellige eksempler). Likevel brukes formen *heim* i en betydning som formen *hjem* ikke kan ha: i betydningen *verden*. Denne (siste) betydningen er selvfølgelig markert med asterisken. Dessuten brukes formen *hjem* i uttrykket *det himmelske hjem* som er markert (som en selvstendig betydning) for bokmål. Forskjellen i kjønn til begge varianter vises tydelig også i eksemplene som er felles for både *hjem* og *heim* (f.eks. det ble som en annen h- (*et annet hjem) for ham). Ingen av de tospråklige ordbøkene har markering foran formen *heim* og påstår dermed at formen ikke er begrenset bare til nynorsk. Det fortelles ikke hvor vanlig det er å bruke formen i bokmål og med hvilke begrensninger (bare i betydning *verden*, eller i alle betydningene? Hvor ofte? I hvilket miljø?). Det er altså igjen pragmatiske opplysninger som mangler her.

Oppsummering: Markeringen kan også brukes for de enkelte betydningene eller deres

utvidelse som en felles form kan ha i en av målformene, men ikke i den andre. Igjen er det grensen mellom homonymi og polysemi, og mangelfulle pragmatiske opplysninger som skaper problemer og/eller usikkerhet.

2.3.4. Fraseologi

Under lemmaet *måtte* finner man denne opplysningen: **det må du si, *du må så seie** du magst so sagen (lignende i Haugens ordbok). Det betyr at ved siden av uttrykket *det må du si* brukes i nynorsk også uttrykket *du må så seie*. Pragmatiske opplysninger om frekvensen eller preferansene finner vi ikke.

Ordene *+telle* og **telje* beskrives i ordbøkene helt forskjellig. I Haugens ordbok står formen **telje* bare som en henvisning til formen *+telle*. Der finner vi bl.a.: ... **5** (with *prep., adv.*): ***t- av, fra** dissuade from, advise against; **t- etter, over** count over, recount; **t- med** count in, include; be of consequence, count; **t- opp** count out (e.g. so many bills); count up (e.g. votes); ***t- til** persuade, urge. Her står altså uttrykk (*telje av, telje fra og telje til*) som angivelig bare er vanlige i nynorsk. De andre uttrykkene gjelder begge målene. Det er et spørsmål hvorfor formen *fra* står i et uttrykk som angivelig gjelder bare nynorsk som vanligvis bruker formen *frå*. Situasjonen er mye klarere i Hustads ordbok som beskriver begge ord på en annen måte. Her finnes det under lemmaet *+telle* bl.a. to sitater fra litteraturen. Hele gruppen (betydningen) blir markert som dialektal bruk: ... **(2)** (dial., cf **telje**): **(kvakksalversken) teler folk av fra at gaa til doktor** die Quacksalberin rät den Leuten davon ab, den Arzt aufzusuchen (*G. Scott*); **hun (måtte) tælje bror sin til at indrette sig paa gammel vis** sie mußte ihren Bruder dazu überreden, sich wie früher einzurichten (*P. Egge*) Dette eksemplet viser at disse uttrykkene neppe kan klassifiseres så entydig i bokmål. De ble brukt til og med i litteratur, men enten som dialektale uttrykk og/eller i en tid da både bokmål og nynorsk var i en annen tilstand. Skrivemåtene *tele* og *tælje* viser at formene og bruken har lite felles med bokmål i dag. Artikkelen til **telje* deles derimot i to deler i Hustads ordbok. Den første delen er igjen mer eller mindre bare en henvisning til formen *telle*. Den andre delene inneholder alle de uttrykkene som står i Haugens ordbok under lemmaet *telle* markert med asterisken: ***telje** *Verb* (Präs. *tel*) *talde, talt* **(1)** (cf. **telle**²) **zählen** **(2)** : **t- (einkvan) frå (eitkvart)** (j-m etw.) abraten; **t- (einkvan) til (eitkvart)** (j-m etw.) empfehlen *el.* anraten; **t- for ein** j-n zu überzeugen versuchen Eksemplet viser at det er en mye bedre løsning å beskrive forskjellige former mer uavhengig og forbinde opplysninger som gjelder bare nynorsk med den nynorske formen og opplysninger som gjelder bokmål med bokmålsformen. Dermed er det klarere hvordan uttrykkene brukes i nynorsk, og hvordan de kan (eller ikke kan) brukes (tolkes) i bokmål. Hustads ordbok inneholder her altså også nyttige pragmatiske (stilistiske) opplysninger.

En rekke idiomatiske uttrykk som angivelig bare brukes i nynorsk står for eksempel under lemmaet *svar*: ... ***stå til s-s be accountable, responsible; *ta til s-s answer, reply; *vere til s-s be available, present**. Tom Hustad beskriver situasjonen igjen på en annen måte, og igjen sannsynligvis mye klarere og mer realitetsnær. Det første uttrykket blir i hans ordbok helt uten markering. De andre to beskrives nærmere med opplysningen (+ dial.). Etter symboltabellen i ordboken betyr det at *uttrykket i bokmål bare brukes dialektalt* (men det brukes uten begrensninger i nynorsk). En slik opplysning forteller faktisk ikke noe spesielt, fordi grensen mellom folk som bruker bokmål og folk som bruker nynorsk ikke stemmer med noen klar grense mellom dialektene. Det er altså helt naturlig at mange uttrykk fra nynorsk oppfattes som dialektale uttrykk i bokmål. Av og til tilhører slike uttrykk og former den radikale formen av bokmål – de får forskjellig status (sideform, klammeform).⁷ Status kan også forandres fra år til år. Opplysningen forteller faktisk ikke noe mer enn at uttrykket brukes i Norge, men det har ingen offisiell status i bokmål. Og det er ikke noe annet enn det som den vanlige asterisk-markeringen sier. Denne markeringen forteller altså ikke

⁷ Se f. eks. formen *heim*.

noe nytt om den praktiske bruken i talemålet. Men det kan få en ny betydning når man oppfatter den som en stilistisk opplysning for skriftspråket. Slike opplysninger er nyttige for alle utlendinger som ikke er helt sikre om hvordan ordet oppfattes fra forskjellige synspunkt og særlig for alle oversettere og litteraturforskere som ikke har norsk som morsmål.

En annen mer fullstendig opplysning finner man hos Tom Hustad for eksempel ved uttrykket *spille opp*. I Haugens ordbok står det bare ... **s- opp** strike up (music); ... Tom Hustad beskriver en ny betydning som uttrykket angivelig kan ha i nynorsk: **s- opp** einsetzen, zu sp- beginnen; (dial. + auch =) ***spele opp** (auch) Konkurs machen; ... Det betyr at uttrykket i nynorsk også har en ny betydning *Konkurs machen*, ved siden av den vanlige betydningen *zu spielen beginnen*.

Noen forskjeller i strukturen til begge målene kan også vises i en ordbok. Det gjelder ord som spiller forskjellige syntaktiske roller i de to språkene. Et eksempel er eiendomspronomenet *sin* som i nynorsk danner en korrekt omskrivning for genitiv: ... ***5** (used as a possessiv form): **mannen sin hatt (=mannens hatt)** the man's hat; ... Tom Hustad beskriver situasjonen enda nøyaktigere: ... **(B)** [als Ersatz/Ergänzung des genitivischen -s; im Bokmål nur dial. oder fam., im Nynorsk auch schriftsprachlich]: **far sin hatt = hatten til far** Vaters hut; ... Her finner man også den andre omskrivningen for genitiv som ofte foretrekkes i bokmål i dag.

Et annet eksempel viser adverbene *hvor* og *der* som innledningsord i en adverbial implikativsetning (NORSK REFERANSEGRAMMATIKK 1997: 1064). I bokmål brukes vanligvis *hvor*, mens i nynorsk brukes *der*. Einar Haugen beskriver situasjonen på denne måten: ***hvor²** [vorr'] **Av (=der³) 1** where, in (on, from, to etc.) which: **huset h- vi bor (=som vi bor i)/*huset der vi bor** the house in which we are living; ... Dessverre finnes ikke formen *der³* i ordboken i det hele tatt! Hos Tom Hustad står adverbet i denne betydningen ikke som et selvstendig homonym. Det blir en del (et spesifikt eksempel) i artikkelen til lemmaet **hvor¹* (som et stedsadverb): ... **i det landet *hvor/*der vi lever** in dem Land, in dem (°wo) wir leben.⁸ Heller ikke i denne ordboken finner man imidlertid noen opplysninger om denne bruken under formen *der*!

Oppsummering: Eksemplene viser at Hustads ordbok prøver å holde større avstand mellom idiomatiske uttrykk i bokmål og nynorsk. Hans beskrivelser inneholder også implisitt flere stilistiske opplysninger, fordi han viser hvor mye (eller lite) er (ble) de nynorske uttrykk brukt i bokmål. De siste eksemplene viser igjen at hans beskrivelser er ofte nøyaktigere. Men i begge ordbøkene finnes det framdeles inkonsekvenser og henvisninger til beskrivelser som ikke finnes.

2.4. Oppsummering

Undersøkelsen viser at metoden (markering av de enkelte opplysningene etter sin gyldighet i bokmål og nynorsk) løser de fleste problemene som oppstår med de to norske skriftspråksnormene i en ordbok. Den løser også mange problemer med andre (dialektale) varianter. Problemene kan oppstå i sammenheng med uklart hierarki. Men de fleste problemene som jeg har oppdaget henger sammen med inkonsekvenser og feil i ordbøkene. Henvisninger mellom de enkelte lemmaene er dessverre ikke fullstendige og ikke helt konsekvente.

Selv om lemmaseleksjonen og inndelingen etter homonymi eller polysemi sannsynligvis opprinnelig har en eller annen hensikt, kunne jeg ikke finne noen klare kriterier for hvordan og hvorfor noen former er beskrevet sammen under ett lemma (f. eks. *hjem* og *heim*), mens andre beskrives helt uavhengig (f. eks. *kjærlighet* og *kjærleik*), eller hvorfor det ikke finnes noen henvisninger mellom noen av de parallelle formene. Det finnes henvisninger mellom alle varianter som har helt identisk betydning og bruk, bare forskjellig rettskrivning. Ofte finner man imidlertid ikke noen henvisninger mellom parallelle former som har den samme grunnbetydningen og nesten samme utvidelse. Noen ganger beskrives slike ord helt uavhengig, andre ganger beskrives begge to

⁸ Markeringen ° foran det tyske adjektivet *wo* som skal markere en uoffisiell bruk, er også en overraskelse. Etter den tyske grammatikken HELBIG/BUSCHA (1996, S.677-679) er denne muligheten helt korrekt (i dag)!

former sammen i en ordboksartikkel, og den andre formen blir bare til en henvisning til den første formen med hovedartikkelen (en full beskrivelse). Det finnes faktisk større forskjeller mellom formene *hjem* og *heim*, enn mellom formene *kjærlighet* og *kjærleik*. Likevel beskrives de andre to helt uavhengig (til og med uten henvisninger!), mens de første to formene beskrives i en felles artikkel, under lemmaet *heim*. Tom Hustad prøver å gjøre situasjonen mer oversiktlig og dermed ordboken lettere å bruke, men han deler lemmaene ofte ikke i noen betydninger og beskrivelsene overlappes delvis. Han tilføyer også de viktigste ekvivalentene etter lemmaene som ellers bare skal henviser til et annet lemma. Dermed kan utålmodige brukere kanskje fortere finne det som de leter etter, men systemet selv blir mer komplisert og uoversiktlig. Han tilføyer også en mengde eksempler til formen *hjem*, og lemmaet blir dermed faktisk uavhengig av lemmaet *heim*. Likevel kan brukeren ikke være helt sikker på om han altså skal sammenligne opplysningene med opplysningene til den andre varianten, eller om artikkelen til den første formen allerede er helt fullstendig.

Når det gjelder formene *kjærlighet* og *kjærleik*, kan man kanskje forklare situasjonen rent praktisk på grunn av parallelle ekvivalenter i det andre språket (tysk, engelsk) som ikke trenger mer kompliserte beskrivelser. En annen grunn kan være mangel på opplysninger om bruken (særlig når det gjelder nynorske former og eksempler) som Einar Haugen påstår i forordet. Det er til og med mulig at kriteriet er helt subjektivt: ordene *kjærlighet* og *kjærleik* kan oppfattes på en måte som forskjellige ord på grunn av forskjellige suffiks som danner dem.

Et annet problem oppstår i sammenheng med forskjellige status som ordene får i det ene eller det andre målet (sideformer eller klammeformer). I dette tilfellet tilbyr ordbøkene ikke noen opplysninger i det hele tatt.⁹

Det vises også at opplysningene i de tospråklige ordbøkene ikke alltid stemmer med opplysningene i de siste utgavene av Nynorskordboka og Bokmålsordboka. Mange ord brukes sjelden i dag, selv om ordbøkene ikke forteller noe om dette (for passiv bruk er det kanskje ikke nødvendig, men det er i hvert fall en viktig stilistisk informasjon).

Den nyere norsk-tyske ordboken av Tom Hustad ble skrevet på grunnlag til Haugens ordbok. Derfor er det vanskelig å sammenligne de to ordbøkene eller beskrive dem uavhengig. Begge to bruker den samme metoden og begge to har en stor del av ordforrådet felles. Hustads ordbok ble imidlertid utvidet. Hustad prøvde å ta lærdom av Haugens feil og svakheter. Han prøvde å forbedre mange opplysninger, og også metoden selv. Det klarte han egentlig for en stor del, men av og til kan man merke nye problemer, inkonsekvenser og forvirringer. Hans upresise opplysninger om ekvivalenter under lemmaene som ikke er fullstendige kan både hjelpe og skade.

Trykte ordbøker (med en lineær struktur i ordboksartikkelen) har bare begrensede muligheter. Analysen viser at i forhold til slike grenser er begge ordbøkene utarbeidet på en veldig dyktig måte. Utlendinger som bruker ordboken til oversettelsen kan lett følge tråden som ordbøkene tilbyr eller sammenligne de forskjellige varierte formene. Noe lignende kann man neppe finne i de andre tospråklige ordbøkene som gjelder norsk språk. Til og med de enspråklige ordbøkene kan sjelden tilby lignende opplysninger og muligheter til å sammenligne. I løpet av mitt arbeid har jeg dessuten flere ganger oppdaget også forskjeller mellom beskrivelsen (særlig inndeling i grunnbetydninger) av parallelle uttrykk i Nynorskordboka og Bokmålsordboka. Det er sjelden klart hva som virkelig er en forskjell mellom ordene, og hva som bare er en forskjell i utarbeidelsen av disse ordbøkene. En nærmere samarbeid mellom forfattere till de enspråklige ordbøkene ville også hjelpe en utlendinger mye.

En stor hjelp for en ny beskrivelse av forhold mellom ord og deres varianter er moderne tekniske midler – datamaskiner. De kan neppe hjelpe oss med å løse en vanskelig språksituasjon. De kan ikke tilby en enkel løsning på problemer og krav som situasjonen stiller. De kan heller ikke spare oss for arbeidet med forskning og beskriving eller hjelpe oss med å finne den riktige måten å

9 Etter Lars S. Vikør (VIKØR 2002, s. 122) arbeider Norsk språkråd (siden 1996) på nye reformer som ikke lenger skal skille mellom læreboknormalen og sideformer i bokmål. Det er altså et spørsmål om disse forskjellige status vil være nødvendige i framtiden.

forske eller beskrive på. Men de kan hjelpe oss med å organisere arbeidet, å arbeide systematisk og tenke systematisk. De kan også hjelpe oss med å lagre store mengder av opplysninger i kompliserte flerdimensjonale strukturer uten å miste oversikten og med muligheten å søke i disse kompliserte strukturene ganske fort og modifisere opplysninger og forbindelser mellom dem så ofte som vi trenger. Det kan være systemet som holder konsistensen og orden i opplysningene, og vi kan få mer tid til å arbeide med virkelige problemer. I den andre delen av hovedoppgaven min har jeg prøvd å vise hvordan man kunne beskrive slike problematiske forhold mellom ordvarianter ved hjelp av moderne midler.

3. Bibliografi

- BOKMÅLSORDBOKA 1997: *Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997.
- DYRHAUG 1946: DYRHAUG, LEIV: *Tysk – nynorsk*. Oslo: Gyldendal norsk forlag, 1946.
- GUNDERSEN 1991: GUNDERSEN, DAG: „Norwegian lexicography.“ In: *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Zweiter Teilband. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1991 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 5.2). – s. 1923-1928
- HAUGEN 1996: HAUGEN, EINAR: *Norsk-engelsk ordbok. Norwegian-English Dictionary*. 4. Aufl. Oslo: Universitetsforlaget, 1996.
- HELBIG/BUSCHA 1996: HELBIG, GERHARD; BUSCHA, JOACHIM: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. 17. Aufl. Leipzig: Langenscheidt, 1996.
- HUSTAD 1984: HUSTAD, TOM: *Stor norsk-tysk ordbok. Großes Norwegisch-Deutsches Wörterbuch*. Studentutgave. Oslo: Universitetsforlaget, 1984.
- KIRKEBY 1986: KIRKEBY, WILLY A.: *Norsk-engelsk ordbok*. Oslo: Gyldendal norsk forlag, 1986.
- LANGENSCHIEDT 1974: *Norwegisch-Deutsch. Deutsch-Norwegisch*. Oslo: Langenscheidt /Gyldendal, 1974 (Gyldendal Handwörterbuch).
- NORSK ORDBOK I HELLEVIK, ALF; BEITO, OLAV T.; HALLAND, NILS; PEDERSEN, GUNNAR (ed.): *Norsk ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. Band I. Det Norske Samlaget, Oslo 1966.
- NORSK REFERANSEGRAMMATIKK: FAARLUND, JAN TERJE; LIE, SVEIN; VANNEBO, KJELL IVAR: *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget, 1997.
- NYNORSKORDBOKA 1998: *Nynorskordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok*. Oslo: Universitetsforlaget, 1998.
- OSLO-KORPUSET *Oslo-korpuset av taggede norske tekster (bokmålsdelen og nynorskdelen)*. Tekstlaboratoriet ved Historisk-filosofisk fakultet, Universitetet i Oslo. <http://www.hf.uio.no/tekstlab/>
- RIKSMÅLSORDBOK 1957: KNUDSEN, TRYGVE; SOMMERFELT, ALF; NORENG, HARALD: *Norsk riksmålsordbok*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1957.
- UTNE 1989: UTNE, IVAR (1989): “Machine Aided Translation between the two Norwegian Languages Norwegian-Bokmål and Norwegian-Nynorsk” In: Pind, Jörgen; Rögnvaldsson, Eiríkur (eds.) (1989): *Papers from the Seventh Scandinavian Conference of Computational Linguistics. Reykjavík 1989*. Institute of Lexicography – Institute of Linguistics, Reykjavík, 1990. – s. 250-259
- VIKØR 2002: VIKØR, LARS S. (2002): “Behandling av rettskrivingsvariasjon i norske ordbøker og ordlister” In: Bergenholtz, Henning (ansv.); Malmgren, Sven-Göran (eds.) (2002): *LexicoNordica 9-2002*. Oslo: Nordisk forening for leksikografi og Nordisk språkråd. – s. 119-129

